

Debat

Regeringskrisen 1940-41 og »den almindeligt herskende opfattelse«

Af Ole Knutzen

To af vore betydelige historikere, lektor, dr.phil. Hans Kirchhoff og lektor, dr.phil. Aage Trommer, har i efteråret 2001 udgivet brede oversigtsværker vedrørende besættelsestiden. Det drejer sig om Hans Kirchhoffs *Samarbejde og modstand under besættelsen. En politisk historie* og Aage Trommers *Disse fem år. Tværsnit og indsnit. Danmark 1940-45*, begge udgivet på Odense Universitetsforlag.

Aage Trommer er jo navnlig kendt for sin afhandling fra 1971 om jernbanesabotagen under besættelsen, som er et resultat af dybtgående studier af skriftlige kilder, navnlig fra DSB's arkiver om toggangen i årene 1942-45. Da den fremkom, vakte den stort røre i offentligheden, fordi dens konklusion var, at jernbanesabotagens militære betydning for de tyske troppetransporter i Danmark i høj grad havde været begrænset og ikke havde været så stor, som det var fremgået af tidligere fremstillinger af besættelsestidens historie. Aage Trommer opstiller derfor i sin ovennævnte bog ganske naturligt spørgsmålet om, hvad årsagen til dette røre kunne være, og giver selv følgende forklaring: »Det hænger sammen med, at historikere skriver af efter hinanden og er nødt til at gøre det. De, der skriver en bred, oversigtsmæssig fremstilling, kan ikke begynde at gøre dybdestudier, for i så fald blev de aldrig færdige, ja, kom knapt nok i gang. Det samme gæl-

der for sidespringenes vedkommende, dem der skriver om et specielt emne. Begge kategorier må forlade sig på de resultater, som andre historikere er nået frem til, og hvis der ikke foreligger andre forskningsresultater, hvad der ofte er tilfældet i vor nyeste historie, så må de holde sig til *den almindeligt herskende opfattelse*. Den er som oftest identisk med fortidens syn på sig selv.« (s. 106; min fremhævelse, OK).

Det tjener Aage Trommer til ære, at han på en så realistisk og usmykket måde beskriver vilkårene for historikernes arbejde og samtidig påpeger den fare, disse vilkår fører med sig: At hvis der ikke foreligger andre forskningsresultater, så må historikerne holde sig til »den almindeligt herskende opfattelse«, der »som oftest er identisk med fortidens syn på sig selv«. Denne fare består naturligvis også, hvis forfatterne under udarbejdelsen af deres oversigtsværker af en eller anden grund ikke har været opmærksomme på, at der på et område faktisk er kommet nye forskningsresultater til, altså tilføjet ny viden.

At gængse opfattelser nødtigt lader sig rokke, beretter Trommer selv om (s. 14f), hvor han også fortæller, hvordan han – efter udgivelsen af afhandlingen om jernbanesabotagen – mistede sin naivitet, fordi han troede, at når der blev fremlagt et eksakt materiale, ville resultaterne blive taget til efterretning.

De nævnte to bøger er eksempler på oversigtsværker, skrevet på basis af den store fond af viden om egne og kollegers forskningsresultater, som forfatterne har fået kendskab til gennem et langt arbejdsliv, men som på enkelte – men væsentlige – områder viderefører en almindeligt herskende opfattelse, der burde revideres i overensstemmelse med de senest foreliggende forskningsresultater.

I min opposition ved Ditlev Tamms disputats ved Odense Universitet i 1984 om retsopgøret efter besættelsen opstillede jeg en hypotese vedrørende de bestræbelser, der i 1940-41 blev udfoldet fra dansk side for at modvirke anslag mod den danske regering anstillet af danske nazister og senere fra tysk side, en hypotese, som jeg opfordrede historikerne til at efterprøve (se *Historie*, ny række XV,4, 1985, s. 575-584). På basis af hidtil uudnyttet kildemateriale, blandt andet fra Udenrigsministeriets arkiver fra besættelsesårene, er dette emne først i de seneste år blevet nærmere belyst, dels af mig selv i min bog om Peter Knutzen fra 1999, dels af Thomas Sønderkov Jensen og Thomas Lenler-Eriksen i afhandlinger udført som led i deres studier ved de historiske institutter ved henholdsvis Odense Universitet i 1998 og Aarhus Universitet i 2000. Den viden om udviklingen af de dansk-tyske relationer i perioden 1940-41, som derved er blevet tilføjet, afspejles ikke i de oversigtsværker om besættelsen, som Hans Kirchhoff og Aage Trommer har udgivet i efteråret 2001.

Meget af besættelsestidens historieforskning, skriver Hans Kirchhoff i indledningen til sin bog, kan – med den forgrovelse, der altid ligger i at sætte folk i bås – inddeles i to hovedstrømninger, der er døbt konsensus- og konflikt-synspunktet. Fremstillingen i hans bog er skrevet med afsæt i konflikt-syn-

punktet og under et funktionalistisk og moralsk paradigme, hedder det lidt senere, hvor der klart redegøres for disse begreber: Den funktionalistiske retning – som er et lån fra den internationale debat – lægger inden for dansk historieforskning vægten på samarbejdspolitikens offensive træk og dens faktiske konsekvenser, medens det moralske paradigme er udtryk for idealisternes modstand mod forhandling og samarbejde med besættelsesmagten (s. 14).

Den røde tråd igennem fremstillingen – skriver Hans Kirchhoff i indledningen til sin bog – er det dansk-danske forhold og ikke det dansk-tyske, hvorom der er skrevet så meget. Han nævner lidt senere, at han har bestræbt sig på hele tiden at have besættelsesforholdet med, ikke som et tema i sig selv, men som den vigtigste rammebetingelse. Blot tanken om i en skildring af besættelsestidens politiske historie at »glemme« denne beklagelige rammebetingelse ville vel også være udtryk for en høj grad af selvbedrag.

Efter at Danmark var blevet besat af Tyskland, var det unægtelig det dansk-tyske forhold, og hvordan det ville udvikle sig, som stod i forgrunden og optog sindene i Danmark, ikke mindst i den tidlige og, hvad dette forhold angår, meget formative fase af besættelsen, hvor vi – som Hans Kirchhoff skriver (s. 64) – realistisk måtte kalkulere med en generationslang besættelse, som den sønderjyderne oplevede fra 1864 til 1920.

Når Hans Kirchhoff derfor i en skildring af besættelsestidens politiske historie vælger at nedprioritere netop det dansk-tyske forhold og i stedet koncentrerer sig om det dansk-danske, indfører han en skævhed i fremstillingen. Denne skævhed består i, at Hans Kirchhoff nedprioriterer eller helt undlader – selv i oversigtsmæssig form – at skildre den

yderst vigtige fase af besættelsen, som i litteraturen går under navnet *Tyske anslag mod den danske regering 1940-41*. Det er en fase, hvis heldige resultat fik stor betydning for besættelsens videre forløb, netop fordi den mandede ud i to væsentlige diplomatiske sejre for Danmark, hvis følger var, *for det første* at den danske regering fik en høj grad af vished for, at tyskerne, så længe krigen varede, ikke ville støtte de danske nazisters ønske om at komme til magten i Danmark, og *for det andet* at tyskerne afblæste deres aktion for at få statsminister Stauning til at træde tilbage.

I tilgift blev presseattaché Gustav Meissner ved det tyske gesandtskab i København sat på plads af det tyske udenrigsministerium, som endvidere tildelte sin gesandt og befuldmægtigede von Renthe-Fink en »næse«, som bestod i, at han ikke alene fik instruktion om, at han skulle afholde sig fra at gøre forsøg på at få gennemført forandringer i den danske regering, men at alle forhandlinger med den danske regering angående politiske spørgsmål i fremtiden måtte foretages af gesandten og ikke af andre (læs: Gustav Meissner).

Vel omtaler Hans Kirchhoff »stormløbene mod det politiske system« og »truslen om et nazikup, som blev hængende over Christiansborg«, selv om »nazisterne blev bremset i Berlin« (de danske eller de tyske?, og hvordan blev de bremset?, spørger jeg).

Det ville have været udtryk for en defaitistisk laissez-faire-politik af dimensioner, hvis man fra officiel dansk side i sommeren 1940 efter i månedsvis siden den 9. april at have været vidne til Frits Clausens højtråbende krav om at komme til magten, og efter at Quisling i Norge og Mussert i Holland af tyskerne i slutningen af september var blevet indsat som statsministre, blot havde »ladet fem være lige«. Passivt at forvente at Hitler nok ville være »kold overfor de

lokale nazistpartier« ud fra en formodning om, at han allerede i sommeren 1940 havde indset, at det kun ville bringe uro og ballade at bringe dem til magten i deres respektive lande, ville have været at overlade vitale danske interesser til en ukendt skæbne. Hvad disse spørgsmål angår, er Hans Kirchhoffs fremstilling præget af esterrationalisering og bagklogskab.

Der var fra dansk side særdeles gode grunde til at udfolde bestræbelser for at afværge disse stormløb. Disse bestræbelser tog allerede fra september 1940 deres begyndelse ved over for tyske regeringskredse at modvirke den ensidige og løgnagtige propaganda fra DNSAP's og Frits Clausens side om, at Danmark var et land i forfald, der sukkede efter genrejsning gennem nazismen. Som det påvises i min bog om Peter Knutzen, forsøgte stærke nazistiske partiinteresser ansporet af rigsleder Alfred Rosenberg og det »størgermansk motiverede SS« under Himmlers ledelse og med Heydrich som pennefører at få indflydelse på den tyske politik over for Danmark, ligesom det lykkedes i Norge og Holland, hvor Quisling og Mussert blev indsat som statsministre i slutningen af september.

I det danske udenrigsministerium mærkede man fra midten af december 1940 et omsving fra tysk side i bedømmelsen af de danske nazister. Det tyske gesandtskab var nu af den opfattelse, at de danske nazister ikke kunne komme til magten, så længe deres idéer ikke havde større rod i det danske folk. Fra tysk side forsøgte man herefter med forskellige midler at sprænge samlingsregeringen og således sprænge den demokratiske front i Danmark. Disse midler går under navnet Renthe-Finks démarche julen 1940, som gled over i »Nytårskrisen« og »Regeringskrisen i januar-februar 1941«. I løbet af februar lykkedes det så at skaffe den danske rege-

ring vished for, at tyskerne havde lagt kravene om en regeringsændring på hylden.

Det var derfor vigtigt at støtte de pragmatiske kræfter i det tyske udenrigsministerium, og argumenterne fra dansk side var netop, at ændringer i den danske regering i nazistisk retning eller ændringer, der tilstræbte at få Stauning til at træde tilbage, blot ville skabe uro og ballade, hvilket ikke kunne være i tysk interesse.

Set fra dansk side var det oprindelige tyske krav om en upolitisk statsminister, selv om det efterhånden blev kædet sammen med Staunings og Scavenius' forbliven i ministeriet, ikke alene politisk uacceptabelt, men også farligt, fordi det ville betyde et brud med den parlamentariske statsskik for regeringsdannelse i Danmark, som – så længe den ikke var sat ud af kraft – var et effektivt bolværk mod tysk indblanding i regeringens sammensætning. At Peter Knutzen ikke havde nogen ambitioner om at blive statsminister, tilføjes her for at undgå misforståelser. Jeg henviser til redegørelsen herom i min allerede nævnte bog, *Sandheden forældes ikke. Generaldirektør Peter Knutzen og Regeringskrisen 1940-41*, som udkom på Strandbergs Forlag i 1999.

Vi har her et eksempel på en forhandlingspolitik af offensiv karakter, som derfor hører med under det funktionalistiske paradigme, hvorunder Hans Kirchhoffs bog er skrevet. Det gør det i øvrigt, uanset hvilken mening man måtte have om disse bestræbelsers faktiske konsekvenser. Hvis Hans Kirchhoff ulejliger sig med at studere de af mig anførte kilder, herunder indholdet af Staunings tale den 13. februar 1941 ved det møde, som Kirchhoff i øvrigt så fortjenstfuldt selv har analyseret, vil det være vanskeligt for ham at benægte, at de nævnte bestræbelser fandt sted. At tyskerne ikke fik påbegyndt en nazifice-

ring af det danske samfund – i modsætning til hvad der var tilfældet i Norge og Holland – er der jo ikke uenighed om.

Alligevel skjules disse forløb i Hans Kirchhoffs fremstilling bag generelle udtalelser om, at tyskerne aldrig forsøgte en nazificering af det danske samfund (s. 67), og at Hitler var kold over for de lokale nazistpartier i de besatte lande (s. 16).

Det var Peter Knutzen, der som formand for Dansk-Tysk Forening i løbet af efteråret og vinteren 1940-41 skabte en dialog med tyske regeringskredse om denne problematik. At han åbenbart skaffede sig ørenlyd, fremgår blandt andet helt klart af den kendsgerning, at den tyske udenrigsminister i et telegram af 15. januar 1941 bemyndigede Renthe-Fink til at afgive en erklæring, der blandt andet går ud på, at man fra tysk side intet havde at indvende mod Peter Knutzen som statsminister i Danmark, med Scavenius på en vigtig post i ministeriet og med Stauning som udenrigsminister (jf. s. 82, note 144 i min bog).

Det viser samtidig, at Peter Knutzen var kommet længere med hensyn til at realisere foreningens egentlige formål, at forebygge en nazistisk magtovertagelse, end man i sin vildeste fantasi havde kunnet forestille sig, da foreningen blev stiftet, og han blev anmodet om at overtage formandskabet. Jeg henviser til fremstillingen i kapitel 9 i min bog, der bygger på samtidigt, primært og skriftligt kildemateriale, hvis anvendelighed over for den beskrevne problemstilling er hævet over enhver tvivl.

Det er selvfølgelig let at hævde, at mine nære relationer som søn af bogens hovedperson medfører, at man ikke kan tillægge de resultater, jeg påviser, væsentlig objektiv betydning. Det er derfor tilfredsstillende for mig at konstatere, at resultatet af mine undersøgelser i alt væsentligt verificeres i to afhandlinger skrevet af historiestuderende ved hen-

holdsvis Odense Universitet i 1998 og Aarhus Universitet i 2000. Disse afhandlinger er Thomas Sønderkov Jensens bachelorprojekt »Dansk-Tysk Forening og P. Knutzen i januar-februar 1941. Dansk-Tysk Forening – Et værktøj for udenrigsministeriet« (Institut for Historie, Odense Universitet, maj 1998) og Thomas Lenler-Eriksens speciale »Dansk-Tysk Forening og dens tyske forbindelser« (Historisk Institut, Aarhus Universitet, maj 2000). Såvel min bog som de to afhandlinger bygger blandt andet på dybdestudier af kildemateriale fra det danske udenrigsministeriums arkiver fra besættelsestiden, kildemateriale, som – mig bekendt – ikke tidligere er blevet benyttet af de historikere, der i øvrigt har gennemført studier af perioden. Bogen og de to afhandlinger tilføjer derfor ny viden og udgør et væsentligt korrektiv til de fremstillinger af besættelsestiden, som kommer til udtryk i både Hans Kirchhoffs og Aage Trommers bøger.

Både første og sidste kapitel i Aage Trommers bog omhandler de fem besættelsesår som helhed. Det første karakteriserer Aage Trommer selv som en nøgtern – i gamle dage turde man måske sige objektiv – gennemgang. I det sidste kapitel – som er identisk med afskedsforelæsningsen på Syddansk Universitet den 30. november 2000, hvor Aage Trommer på grund af alder gik på pension – skriver forfatteren, at han i højere grad har ladet sine personlige holdninger og vurderinger komme til udtryk. Her udtrykker Aage Trommer stor forståelse for samarbejdspolitikens nødvendighed og resultater. »Den frelste landet for den nazificering, som Norge og Holland blev udsat for. De danske nazister kom ikke til magten. Rigsdagen fungerede videre. Det kommunale selvstyre ligeså – også efter den 29. august 1943 ... Der var naturligvis

et udstrakt økonomisk samarbejde – eller skal vi kalde det kollaboration? – med besættelsesmagten ... Jeg siger naturligvis, for var der noget alternativ?« Dette er altså Aage Trommers skildring af samarbejdspolitikens positive sider.

I det første kapitel kan man læse, at »Den negative side af samarbejdspolitikken var afhængigheden af Tyskland«. Afhængigheden af Tyskland i den periode, vi her taler om, var vel et resultat af den tyske besættelse af Danmark den 9. april 1940. Derefter blev de fem »demokratiske« politiske partier i Danmark enige om at danne den nationale samlingsregering af 10. april, som hvilede på enighed om at beskytte danske interesser på bedst mulig måde ved forhandling med tyskerne for derved at søge at reducere den afhængighed af Tyskland, som var en følge af besættelsen. At bytte om på kronologi og kausalitet i dette forløb kan man da vist kun komme til, hvis man – på det tidspunkt, det blev skrevet – var forblindet af fordomme på området.

På Odense Universitetsforlag udgav Aage Trommer i 1996 den danske oversættelse af den nazistiske tyske presseattaché Gustav Meissners erindringer, *Som jeg så det, Som jeg ser det. Diplomater i København 1939-43*. De få noter, denne bog er udstyret med, indeholder næsten udelukkende henvisninger til kilder af subjektiv karakter byggende på erindringer om begivenheder for mere end 50 år siden af en person, som ønsker at nedtone sin nazistiske fortid. De af Gustav Meissner anførte tidsangivelser er upræcise og ofte relative, uden præcist angivne henførelsestidspunkter, hvilket – som jeg påviser i min ovennævnte bog – på afgørende måde flere steder reducerer fremstillingens troværdighed og i stedet snarere vækker mistanke om, at forfatteren ønsker at tilsløre det virkelige forløb.

I forordet til sin udgivelse af Gustav Meissners erindringer på dansk skriver Aage Trommer, at alle overleveringer er væsentlige for at bevare fortiden til eftertiden så fuldstændigt, som det er muligt, og fortsætter: »Det fratager naturligvis ikke læseren retten til at forholde sig til historiens stof«. Hvis man ønsker at lade overleveringer, der som denne har berettende karakter, indgå i historieforskningen eller dens oversigtsværker, har historikerne pligt til at underkaste materialet en kildekritisk analyse med henblik på at bestemme udsagnskraften og de enkelte udsagns troværdighed.

I lyset af det kildemateriale, der ligger til grund for fremstillingen i min bog (kap. 6-14), anbefaler jeg Aage Trommer at underkaste Meissners erindringer en sådan kildekritisk analyse og på dette grundlag ajourføre fremstillingen i det »nøgterne« oversigtskapitel af den tyske gesandt og »rigsbefuldmægtigede« Renthe-Finks adfærd. Aage Trommers karakteristik heraf er direkte misvisende. Som det klart fremgår af de danske diplomaters indberetninger til Udenrigsministeriet i København fra møder med embedsmænd i det tyske udenrigsministerium, var Renthe-Fink en svag leder, som over for den danske regering førte en zig-zag kurs mellem de nazistiske partiinteresser, der – i spørgsmål om regeringsændringerne – havde været særlig virksomme i deres påvirkning af legationen i København og det tyske udenrigsministeriums mere pragmatiske linie.

Renthe-Fink opretholdt sit krav om

gennemgribende ændringer af den danske regering så sent som til den 4. februar 1941 og måtte – som allerede omtalt – inkassere en diplomatisk »næse« i form af en instruktion om, at han selv burde føre alle vigtigere politiske samtaler med den danske regering, og at sådanne samtaler ikke måtte føres af gesandtskabets personale, dvs. i praksis af den ærgerrige og nazistiske presseattaché Gustav Meissner. Jeg henviser til redegørelsen om disse forhold i min bog. Der kunne nævnes andre eksempler af tilsvarende art, men jeg begrænser mig her til at konstatere det glædelige i, at Aage Trommers personlige holdninger og vurderinger på tærskelen til hans otium på mange – men altså ikke alle områder – har fortrængt tidligere fordomme.

Konflikten mellem samarbejds- og modstandssynspunktet er det centrale emne i både Hans Kirchhoffs og Aage Trommers oversigtsværker om besættelsestiden. Begge forfattere har ydet en betydelig indsats ved at analysere konflikten karakter og forløb og ved at søge at afdække dens fremtrædelsesformer og motiver. Dette er efter min opfattelse ikke lykkedes lige godt på alle områder, og jeg opfordrer derfor ikke alene Hans Kirchhoff og Aage Trommer, men alle danske besættelsestidshistorikere til at videreføre historieforskningen vedrørende den emnekreds og tidsperiode, jeg her har beskæftiget mig med, således at dens resultater vil kunne indgå i fremtidige oversigtsværker.